

An Analysis of the Impact of Virtual Space on Women's Identity in Islamic Society and Strategies for Overcoming Its Challenges

Zeinab al-Sadat Hosseini

Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran. (Corresponding Author)

z.hosseini@umz.ac.ir

Mehrnaz Ebrahim Zadeh

MA in Quranic Sciences and Hadith Studies at Mazandaran University, Mazandaran, Iran.

m.ebrahimzadeh5597@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2024 /04 / 29 Revised: 2024 /06 / 10 Accepted: 2024 /06 / 29 Published Online: 2024 /07 / 21	Identity is a collection of individual and social characteristics, emotions, and thoughts, and it is one of the key contemporary issues for women, shaped within the context of society. Today, the presence and role of women—as half of the potential capacity of society—cannot be ignored. As the modern world is deeply intertwined with advanced communication technologies, especially the internet and virtual space, the identity transformations of women in cyberspace are worth examining. This research, conducted using a descriptive-analytical method, aims to explore the positive and negative impacts of virtual space on the life and identity of Muslim women. Based on findings from various studies and the results of this research, it can be concluded that while virtual space offers numerous benefits and advantages, improper use can lead to many challenges and harms, from which women's identity is not immune. To address the negative consequences of virtual space, the study proposes solutions rooted in Islamic teachings. Ultimately, media literacy, self-awareness, and piety are identified as the most important elements in addressing the challenges posed by virtual space to women's identity. Keywords: Identity, Woman, Virtual Space, Islamic Society, Media Literacy.

دوره ۱۱ | شماره ۴۰ | تابستان ۱۴۰۳

<https://doi.org/10.22034/jpti.2025.500978.1395>

<https://andishehsiyasi.ri-khomeini.ac.ir>

واکاوی تأثیر فضای مجازی بر هویت زنان در جامعه اسلامی و راهکارهای برون رفت

زینب السادات حسینی

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران. (نویسنده مسئول)

z.hosseini@umz.ac.ir

مهرناز ابراهیمزاده

دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه مازندران، مازندران، ایران.

m.ebrahimzadeh5597@gmail.com

چکیده	اطلاعات مقاله
هویت، مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و مشخصات فردی، اجتماعی و احساسات و تفکرات مربوط به آن‌هاست و هویت و متغیرهای آن، یکی از مسائل مهم امروز زنان است که در بستر اجتماع شکل می‌گیرد. امروزه، حضور و نقش زنان را، به‌عنوان نیمی از توان بالقوه جامعه نمی‌توان نادیده گرفت و از آنجا که دنیای معاصر با تکنولوژی‌های پیشرفته ارتباطی – به‌خصوص اینترنت و فضای مجازی – همراه شده است، تحولات هویتی زنان در فضای مجازی، قابل تأمل است. این پژوهش، به روش توصیفی – تحلیلی است و با هدف بررسی پیامدهای مثبت و منفی فضای مجازی در زندگی و هویت زن مسلمان انجام شده است. بر اساس اطلاعات پژوهش‌های مختلف و نتایج این پژوهش‌ها به این جمع‌بندی خواهیم رسید که فضای مجازی، علاوه بر فواید و محاسن بسیاری که دارد، اگر به‌طور صحیح از آن استفاده نشود، معضلات و مضرات زیادی خواهد داشت که هویت زنان نیز از آن بی‌تأثیر نخواهد بود. در راستای رفع پیامدهای منفی فضای مجازی، راهکارهایی جهت برون رفت از آن‌ها با تأکید بر آموزه‌های اسلامی ارائه شده است. درنهایت، سواد رسانه‌ای، خودآگاهی و تقوی به‌عنوان مهم‌ترین عناصر حل معضلات فضای مجازی بر هویت زنان معرفی شده است. کلیدواژه‌ها: هویت، زن، فضای مجازی، جامعه اسلامی، سواد رسانه‌ای.	نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱ صفحات: ۲۷-۵۰

مقدمه

مسائل مربوط به هویت زنان، از مسائلی است که همواره در محافل علمی، سیاسی و اجتماعی مورد توجه فراوان بوده است. این امر به دلیل تحولاتی که در دهه‌های اخیر در راستای پیشرفت در ارتباطات و فضای مجازی روی داده است، بیشتر در کانون توجه و بحث قرار گرفته است.

مفهوم هویت در رویکردها، گفتمان‌ها و نظریه‌ها متنوع و گسترده بوده و از موضوعات محوری شاخه‌های مختلف معرفت، از فلسفه گرفته تا معارف جدید مانند زبان‌شناسی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و علوم سیاسی است. نظریه‌ها و دسته‌بندی‌های متعددی نیز در این زمینه وجود دارد. با این حال به رغم تفاوت‌های گفته شده، همه نظریه‌های طرح شده، بر این نکته اشتراک دارند که هویت، امری متغیر است نه ایستا. به بیان دیگر، هویت چیزی نیست که از ابتدای زندگی یا قبل و بعد از آن به کسی اعطا شود و تا آخر عمر پایدار بماند؛ بلکه به دلایل گوناگون، همواره در حال تغییر و دگرگونی است (کریمی، محمدپور و قادری، ۱۳۹۱، ص. ۳۷). تغییرات هویتی همواره در بستر زمان مورد نظر روی می‌دهد و این پژوهش، در ضمن بیان هویت زن در اسلام، به اثرات مثبت و منفی فضای مجازی بر زندگی و هویت زنان در جامعه امروزی پرداخته و سپس به دنبال راهکارهای مفید جهت برون‌رفت از مشکلات احتمالی آن است.

در گذشته نه‌چندان دور ایران، الگوی اسلامی و سنتی زن، مطلوب عموم جامعه بود؛ اما در دنیای امروز، افزایش تحصیلات و مشارکت اجتماعی - اقتصادی زنان و همچنین وجود فضای مجازی، باعث شد الگوی سنتی کمرنگ شده و با توجه به تضادهای موجود میان الگوی سنتی ایرانی با الگوهای جدید و مدرن در دنیا، تعارضاتی در هویت افراد رخ دهد که این امر بسیار مورد تأمل است؛ بنابراین اهمیت حل معضلات به وجود آمده در بستر این تغییرات امری لازم و ضروری است؛ لذا پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که فضای مجازی چه تأثیری بر هویت زن مسلمان دارد و چه راهکارهایی برای حل اثرات منفی آن وجود دارد؟

۱. پیشینه پژوهش

در خصوص مبحث فضای مجازی و تأثیرات آن بر هویت افراد (به خصوص زنان) پژوهش‌های تخصصی زیادی از منظرهای مختلف انتظامی، روانشناسی، جامعه‌شناسی و علوم دینی صورت گرفته است. برای نمونه:

هوشنگ گراوند و محمدرضا نظری (۱۴۰۲)، در فصلنامه پژوهش‌های دانش انتظامی، بر روی اعتیاد به فضای مجازی مطالعاتی را انجام داده و برنامه‌هایی را برای پیشگیری ارائه داده‌اند.

زینب‌السادات معنوی و مسلم طاهری (۱۴۰۰)، در نشریه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، خودنمایی زنان در فضای مجازی را یک آسیب اجتماعی معرفی می‌کنند و برای مقابله با آن راهکارهایی ارائه می‌دهند.

کیومرث یزدان‌پناه درو (۱۳۹۸)، در نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، بر کارکرد فضای مجازی در ارتقای سطح فکری و اجتماعی زنان در ایران مطالعاتی را انجام داده و در بررسی‌های عملی اظهار داشت که حضور زنان در فضای مجازی، سبب فعالیت بیشتر آنان در جامعه شده و به ارتقای فکری آن‌ها منجر شده است.

جلیل کریمی و دیگران (۱۳۹۱)، در فصلنامه مطالعات ملی، بحث هویت را در ایرانیان بررسی کرده و این نکته را بیان کردند که منابع هویتی در ایران بسیار متنوع است و شاکله هویت ایرانی سامانه‌ای ترکیبی و پیوندی است.

اما پژوهش پیش رو، تقریباً همه جوانب تأثیر فضای مجازی را بر هویت زن مسلمان به صورت جامع و مختصر، بیان کرده و راهکارهای مفیدی در راستای مضامین معرفتی اسلام بیان داشته که در هیچ پژوهشی مشاهده نشده است.

۲. هویت زن در اسلام

اسلام در بازگرداندن زن به هویت و کرامت خدادادی، نقش بسزایی داشته است. اسلام سنت‌های جاهلی و برخوردهای غیرانسانی با زنان را قبیح دانسته و معیار ارزش زنان در جامعه را تغییر داده است. زنان بخش مهمی از مخاطبان تعلیم اسلام‌اند و از نظر اسلام،

زنان همچون مردان، دارای حق، مسئولیت‌پذیری و توانایی نیل به کمال هستند. هویت، از جمله مفاهیم پیچیده‌ای است که اگر همراه با جنسیت مطرح شود، تعریف پیچیده‌تری نیز خواهد داشت. عوامل زیادی در شکل‌گیری هویت دخیل‌اند که مهم‌ترین آن‌ها: جنسیت، ساختارهای جامعه، مسائل عقیدتی و فرهنگی هستند. زنان در قالب نیمی از جمعیت جامعه انسانی که به وجودآورنده آن نیمه دیگر نیز هستند، اهمیت بسیار زیادی دارند و نقش تأثیرگذاری در شاکله جامعه دارند. تلاش برای یافتن هویت و حفظ هویت واقعی و الهی او درواقع به حفظ هویت واقعی جامعه جهانی کمک خواهد کرد.

نگرش به هویت دینی زن مسلمان از طرفی تحت تأثیر عوامل فردی چون هویت شخصی، نوع ارزش‌ها، نگرش‌ها اعم از سنت‌گرا یا مدرن، باورهای دینی، جنسیت و نوع مصرف رسانه‌ای او قرار دارد و از طرف دیگر، از موقعیت ساختاری و جایگاه تحصیلی شغلی و اقتصادی او تأثیر می‌گیرد (رفعت‌جاه و روح‌افزا، ۱۳۹۱، ص. ۷۳). با توجه به این که جامعه ما یک جامعه دینی است و با توجه به تأثیرگذاری زنان در کل جامعه، لاجرم توجه به حفظ هویت دینی زنان الزامی است؛ زیرا دور شدن از ارزش‌های دینی و الهی می‌تواند آسیب‌های جبران‌ناپذیری به پیکر جامعه اسلامی وارد کند. عواملی در فرایند ساخت هویت زنان در اسلام مطرح شده است که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود.

۲-۱. هویت زن در سطح فردی

اولین بُعد از هویت زن مسلمان، بُعد انسانی هویت اوست. نگاه اسلام به انسان بر اساس ارزش انسانی و انجام تکالیف الهی است. توجه به آیات قرآن کریم، بیانگر آن است که خداوند عهده‌دار تربیت دل و روح انسان‌هاست و این در حالی است که دل و روح انسان‌ها نه مذکر است، نه مؤنث و به‌این ترتیب موضوع جنسیت را در هدایت و سعادت بشر، نفی می‌کند تا بحث تفاوت یا تساوی این دو مطرح نشود؛ «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل: ۹۷): «هر کس کار شایسته‌ای انجام دهد خواه مرد باشد یا زن درحالی که مؤمن است او را به حیاتی پاک زنده می‌داریم؛ و پاداش آن‌ها را به بهترین اعمالی که انجام می‌دادند، خواهیم داد».

در سراسر قرآن کریم و سخنان اهل بیت علیهم السلام، موردی نیست که برای کمالات از کمالات معنوی، شرط زن و مرد وجود داشته باشد، بلکه تنها عامل فخر، تقواست. خداوند در سوره حجرات می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳): «ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید گرامی‌ترین شما نزد خداوند باتقواترین شماست خداوند دانا و آگاه است». در نتیجه «کمالات انسانی در پرتو عبادت و اطاعت حق است و این دو، میان زن و مرد مشترک است و در نتیجه، راه تکامل آنان نیز مشترک است» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۳).

۲-۲. هویت زن در سطح خانواده

دومین بُعد یا عامل هویت زنان در اسلام، خانواده است. این بُعد هویت زن مسلمان بیشتر در نقش‌های متعددی در قرآن بیان شده که نقش همسری و مادری به صورت برجسته‌تری ظاهر شده است.

جنسیت و تفاوت زیستی زنان با مردان، از مهم‌ترین عناصر هویتی در سطح فردی است. این مسئله در دین اسلام با ظرافت تمام مورد توجه قرار گرفته و در بسیاری از احکام این نکته به چشم می‌آید. خداوند در سوره روم می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (روم: ۲۱): «و از نشانه‌های او اینکه همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانتان مودت و رحمت قرار داد در این نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند». به راستی، وجود زن با ویژگی‌های جنسیتی خاص خود، مایه آرامش مردان است و یکی از مواهب بزرگ الهی محسوب می‌شود.

مورد دیگری از ابعاد خانوادگی هویت زن که در قرآن مطرح شده، نقش مادری اوست. درواقع از تجلیات ارزشمند زن، مقام و جایگاه مادری است که در تمام فرهنگ‌ها از احترام خاصی برخوردار بوده و ارزش ویژه‌ای دارد. از آنجا که امر تربیت به دست مادران صورت می‌پذیرد، اثرات مثبت یا منفی شخصیت زنان، آگاهانه یا ناآگاهانه در پیشبرد جامعه مشاهده می‌شود.

خدا در قرآن به موضوع والدین به خصوص مادر، توجه ویژه‌ای کرده و آیات متعددی در این رابطه بیان فرموده است. به عنوان مثال در سوره احقاف، مادر را مستحق احسان بیشتری نسبت به پدر می‌داند؛ زیرا این مادر است که مشقت‌های دوران بارداری و شیردهی دوساله را تحمل می‌کند «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا...» (احقاف: ۱۵): «ما به انسان توصیه کردیم که به پدر و مادرش نیکی کند، مادرش او را با ناراحتی حمل می‌کند و با ناراحتی بر زمین می‌گذارد؛ و دوران حمل و از شیر بازگرفتنش سی ماه است...».

۳-۲. هویت زن در سطح جامعه اسلامی

سومین بُعدی که در قرآن مطرح شده، بعد اجتماعی زن مسلمان است. در واقع سومین عامل هویت‌یابی زنان، جامعه و ساختارهای آن است. زن از دیدگاه قرآن، عضو مؤثر جامعه است و باید مانند مردان در مسائل مهم اجتماعی ایفای نقش کند. تاریخ اسلام گواه این است که زن مسلمان از همان روزهای نخست ظهور اسلام، فعالانه در جامعه حضور داشته و نقش مؤثری در پیشبرد اسلام داشته است. نمونه بارز این امر، حضور حضرت خدیجه^(س) اولین بانوی بزرگ اسلام است که کمک‌های بی‌دریغ وی به رسول خدا، در جهت پیشبرد اسلام مورد تأیید همه مسلمانان است. همچنین، نقش دخت والای ایشان حضرت فاطمه^(س) در دفاع از مقام ولایت حضرت علی^(ع) و نیز نقش دختران وی در بیان واقعه کربلا و اتفاقات پس از آن این امر را مسجل می‌کند. وجود آیات قرآن در مورد مهاجرت، بیعت، امر به معروف و نهی از منکر زنان و سایر موارد، بر این امر تأکید دارد.

مهم‌ترین مسئله‌ای که می‌توان در این بُعد به آن اشاره کرد، مسئله عفاف و حجاب است. حجاب در لغت به معنای مانع و پوشش است و معنای عرفی آن، پوشش اسلامی بانوان است. خداوند در بیش از ۱۰ آیه از قرآن در مورد عفاف و حجاب، آیاتی را بیان فرموده است. به عنوان مثال، خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ» (نور: ۳۱): «و به آنان با ایمان بگو چشم‌های خود را (از نگاه هوس‌آلود) فروگیرند و دامن خویش را حفظ کنند و زینت خود را - جز آن مقدار که نمایان است - آشکار ننمایند و

(اطراف) روسری‌های خود را بر سینه خود افکنند (تا گردن و سینه با آن پوشانده شود) و زینت خود را آشکار نسازند.

البته پوشش ظاهری به تنهایی، نمی‌تواند هدف از عفاف را تأمین کند، بلکه حجاب چشم و حجاب در گفتار و رفتار نیز باید با آن توأم باشد. خداوند در سوره احزاب خطاب به همسران پیامبر^(ص) می‌فرماید: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ إِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَّعْرُوفًا» (احزاب: ۳۲): «ای همسران پیامبر! شما همچون یکی از آنان معمولی نیستید اگر تقوا پیشه کنید پس به گونه‌ای هوس‌انگیز سخن نگوئید که بیمار دلان در شما طمع کنند و سخن شایسته بگوئید».

۳. فضای مجازی و تأثیر آن بر هویت زنان

حضور زنان در اجتماع از مسائل مهم است؛ زیرا از یک نیاز فطری انسان نشأت می‌گیرد؛ از این رو، اجتماع نیز برای تعالی خود به حضور زنان نیازمند است. امروزه نمی‌توان نقش کاربردی زنان در جامعه را انکار کرد؛ زیرا به تبع پیشرفت جوامع، زنان نیز در عرصه‌های علمی، اقتصادی، آموزشی و...، پیشرفت چشمگیری داشته‌اند، به گونه‌ای که می‌توان گفت، عدم حضور زن در بعضی از مشاغل، صدمات جبران‌ناپذیری را به پیکره جوامع بشری وارد می‌کند. مسائل مربوط به زنان، هویت اجتماعی آنان و تغییرات هویتی آن‌ها از جمله مباحثی است که در سال‌های اخیر بسیار مورد تأمل قرار گرفته است. دلیل این امر، بازتاب دگرگونی در شیوه زندگی اجتماعی است که سبب تغییر هویت و رفتار افراد به خصوص زنان شده است. مهم‌ترین این تحولات، در زمینه ارتباطات نوین و فضای مجازی است که سبب دگرگونی‌های فعالیت‌های اجتماعی و آگاهی زنان شده است.

جهانی که جامعه انسانی با آن مواجه شده است، از دو جهان تشکیل شده است: یک جهان واقعی، یعنی همان جهانی که در آن زندگی افراد و فعالیت اجتماعی عینی آنان جریان دارد، دیگری جهان مجازی که انسان‌ها در آن با واقعیت‌های مجازی روبرو می‌شوند. در این جهان، انسان با سرزمینی واحد و درعین حال بدون مرز و دارای فرهنگ‌های متعدد مواجه است (پیشگاهی فرد و دیگران، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۰). با توجه به گسترده شدن تکنولوژی‌های نوین در جامعه ما، فضای مجازی این امکان را در اختیار همگی قرار داده که به سادگی بتوان

اطلاعاتی را دریافت کرد و برای دیگران نیز ارسال کرد. تصاویر و فیلم‌هایی را مشاهده کرد و در فضایی به تعامل پرداخت که مکان نمی‌تواند آن را پشتیبانی کند.

فرایند جهانی شدن، این امکان را فراهم می‌سازد تا اشخاص از بند زمان و مکان، رهایی یابند و از هویت سنتی خود فاصله معناداری بگیرند و در معرض هویت‌های جدید مجازی قرار بگیرند. فضای مجازی در ابعاد مختلف، توجه گروه‌های جنسیتی را به خود جلب کرده است. در چنین شرایطی، گسترش فراگیر فناوری ارتباطات و نفوذ آن در تمام مسائل فردی و ابعاد شخصیتی، منجر به تغییر روش‌های سنتی شده و از سوی دیگر، آزادی‌های گسترده و نبود محدودیت‌های فردی، به جامعه زنان شهامت لازم را برای حضوری پررنگ در جامعه داده است (یزدان‌پناه درو، ۱۳۹۸، ص. ۵۱۴).

لازم به ذکر است اینترنت و فضای سایبری توانسته کارکردهای متعددی، از جمله ارتباطات، تفریح و سرگرمی، تحصیل، انجام معاملات و... را برای همه افراد جامعه مهیا کند. این جهان مجازی همانند جهان حقیقی، هم‌زمان، هم پیامدهای مثبت و هم پیامدهای منفی را بر هویت افراد به دنبال دارد. بررسی ابعاد این تغییرات در جامعه زنان، از جمله اهداف این پژوهش است؛ چراکه تأثیرات استفاده از فضای سایبری و شبکه‌های اجتماعی، تأثیر مستقیمی بر ارتقای جایگاه اجتماعی زنان در ایران گذاشته است. در این میان، زنان به دلیل حساسیت زیاد روحی که به‌طور فطری در وجودشان نهادینه است، با انبوهی از تهدیدها نیز روبرو هستند که ممکن است دچار آسیب‌های گسترده‌ای در ابعاد مختلف شوند. برخی از آثار مثبت و منفی فضای مجازی، در ادامه بیان می‌شود.

۱-۳. آثار مثبت فضای مجازی برای زنان

آثار مثبت فضای مجازی برای زنان عبارتند از:

دانش‌افزایی: در سال‌های اخیر اینترنت در آموزش‌های از راه دور نقش مهمی را در دنیا ایفا کرده است. آموزش‌های مجازی، فرایند آموزش را تسهیل کرده و در بسیاری از شرایط توانسته جایگزین روش‌های سنتی آموزش شود. به‌عنوان مثال در چند سال اخیر که ویروس کرونا در دنیا همه‌گیر شد، این فضای مجازی بود که مانع از تعطیل شدن آموزش در دنیا

شد. البته بهره‌گیری از این سازوکار، شرایط و زیرساخت‌های مناسبی نیاز دارد که ممکن است بعضی از کشورها به آن دسترسی کافی و لازم نداشته باشند.

فناوری اطلاعات و ارتباطات، به‌حدی قدرتمند است که توانسته در جهت توانمندسازی زنان مؤثر واقع شود. شبکه دانش می‌تواند به زنان کمک کند تا تجربیات خود را آزادانه در اختیار دیگران قرار دهند و از تجربیات دیگران نیز استفاده کنند. با توجه به محدودیت‌های اجتماعی، اقتصادی، زمانی و مکانی به نظر می‌رسد آموزش در دانشگاه‌های مجازی راه‌حل مناسبی برای آموزش زنان باشد (مجیدی قهرودی و آذری، ۱۳۹۸، ص. ۹۴).

امروزه آموزش مجازی، توجه بسیاری از مسئولان آموزش را به خود جلب کرده و از بحث‌های مهم در فضای مجازی است. در حال حاضر، بخش بزرگی از شبکه‌های اینترنتی با محتواهای آموزشی پر شده است که ساده و ارزان در اختیار همگی قرار دارد. این امر می‌تواند در جهت رشد و آگاهی افراد به‌خصوص زنان، در جامعه سنتی بسیار مؤثر باشد. از دیگر مزایای این شبکه فراگیر دانش، آن است که به‌صورت تخصصی در اختیار پژوهشگران و دانش‌پژوهان قرار دارد. وجود کتابخانه‌های دیجیتال، دسترسی آسان به مقاله‌ها، کتاب‌ها و سایت‌های تخصصی از جمله مزایای اینترنت است که بسیار مورد استقبال قرار گرفته است.

اشتغال‌زایی: با نگاهی به اینترنت و فضای مجازی، می‌توان به حضور سیل عظیمی از کسب‌وکارها پی برد. دلایل زیادی برای استقبال از اشتغال در فضای مجازی وجود دارد. یکی از مزایای کسب‌وکارهای اینترنتی که سبب تمایل افراد زیاد به‌خصوص زنان به حضور در آن‌ها شده است، نیاز نداشتن به سرمایه زیاد نسبت به کسب‌وکار در محیط واقعی است. البته شایان ذکر است که کسب اطلاعات و دانش لازم برای فعالیت‌های اینترنتی، از ملزومات اساسی ورود به این نوع از اقتصاد نوین است. تمایل زنان به تبدیل شدن از زن خانه‌دار سنتی به زن شاغل و بحران‌های اقتصادی، سبب شده تا زنان نقش محوری در اقتصاد جامعه ایفا کنند. ایجاد فضای کسب‌وکار بدون رعایت قید زمان و مکان و با کمترین هزینه، یکی از مزایای مهم و فراگیر فضای مجازی است که بسیار مورد استقبال زنان قرار گرفته است. آنان می‌توانند با توجه به مهارتشان به راحتی کسب درآمد کنند.

مایکل پاستور در مقاله‌اش با عنوان «شکاف دیجیتالی در سطح جهانی هنوز وجود دارد»، بر اساس گزارش اشتغال جهانی، به این نتیجه می‌رسد که فناوری اطلاعات و ارتباطات،

پتانسیل توانمندسازی را برای بهبود شرایط زنان فراهم می‌سازد (مجیدی قهرودی و آذری، ۱۳۹۸، ص. ۹۵).

کاهش انزوای اجتماعی: انزوای اجتماعی، موقعیت عدم ارتباط بین فرد و جامعه و احساس جدایی از اجتماع است که این احساس نگرانی، ناراحتی‌های جدی را به دنبال دارد. انزوای اجتماعی مشکل بزرگی برای افراد است که می‌تواند بر همهٔ اقشار، تأثیر منفی گذاشته و مانع رسیدن موفقیت اشخاص شود. این مسئله درباره زنانی که در بعضی موارد، امکان حضور در جامعه برایشان فراهم نمی‌شود، بیشتر احساس می‌شود؛ از این رو، افزایش حضور زنان در مشارکت‌های اجتماعی که در فضای مجازی وجود دارد، سبب کاهش انزوای اجتماعی آنان می‌شود و فعالیت‌های اجتماعی، افزایش حس اعتماد به نفس را برای زنان به همراه خواهد داشت.

ارتباطات آسان: با توجه به اینکه امروزه پراکندگی میان اقوام و خویشاوندان زیاد شده، فضای ارتباط شبکه‌های مجازی، شرایطی را فراهم آورده که اغلب مردم بتوانند برای ارتباطات خانوادگی و دوستانه از فضای مجازی استفاده کنند. این مزیت شبکه‌های مجازی بر هیچ کس پوشیده نیست.

۲-۳. آثار منفی فضای مجازی برای زنان

استفاده از فضای مجازی و اینترنت به‌عنوان یک تکنولوژی نوین و فراگیر تأثیرات منفی خود را بر زندگی افراد گذاشته است؛ البته عدم وجود سواد فضای مجازی، سبب خواهد شد تا جنبه‌های منفی آن، بیشتر ظهور کند. درواقع، این ابزار نو ارتباطی، مانند شمشیر دو لبه عمل کرده و می‌تواند کاربران خود، به‌ویژه زنان را در معرض خطرهای آسیب‌های جدی قرار دهد. این فضا به دلیل ساختار ویژه‌ای که دارد، در بعضی مواقع، ناسازگاری‌هایی با فرهنگ ایرانی و اسلامی ایجاد کرده و نگرانی‌هایی را در سطح جامعه به وجود آورده است. در ادامه به برخی از این معضلات اجتماعی اثرگذار بر هویت زنان، اشاره می‌شود.

خودنمایی زنان: خودنمایی و تبرج از ویژگی‌های زنانه است که کمتر در مردان دیده می‌شود. یکی از مهم‌ترین آسیب‌ها در فضای مجازی در حوزهٔ زنان، مسئله خودنمایی آنان در فضای مجازی است و این زمانی اتفاق می‌افتد که زنان به خاطر پاسخ‌گویی به گزینه

خودنمایی، حریم خصوصی و حدود مرز عرفی و شرعی را نادیده بگیرند (معنوی و طاهری، ۱۴۰۰، ص. ۱۹۰). زمینه‌هایی همچون مُدگرایی، تهاجم فرهنگی و رقابت‌جویی نیز بر این پدیده تأثیرگذار است. از عواملی که سبب خودنمایی در فضای مجازی می‌شود، ضعف حیا و ایمان است. عامل دیگری که سبب خودنمایی زنان می‌شود، عزت‌نفس ضعیف آنان است که می‌تواند بحران هویتی را نیز در آنان به وجود بیاورد.

تزلزل ارکان خانواده: ازدواج رابطه پیچیده و امر مقدسی است. یک خانواده مستحکم و صمیمی، خانواده‌ای است که در آن احترام و رعایت حقوق متقابل وجود دارد. وجود چنین خانواده‌ای، سلامت جسم، روان و آرامش را به دنبال خواهد داشت. همان‌طور که ذکر شد، اسلام برای چهارچوب خانواده ارزش بسیار زیادی قائل است؛ اما عوامل زیادی وجود دارد که می‌تواند ارزش‌های خانواده را دچار بحران کند. در دنیای امروز، واحد خانواده، به تدریج از حالت متمرکز و هسته‌ای درآمده و زندگی توافقی بدون ازدواج، تک‌والدی، خانواده‌های هم‌جنس‌گرا، حتی زندگی گروهی چند مرد و زن و ارتباط آزاد جنسی در غرب معمول شده است (ساریخانی و کمالی‌نهاد، ۱۴۰۰، ص. ۵۶). هرچند همه این موارد در جامعه ما به‌طور وضوح به چشم نمی‌آید؛ اما خطر گسترش این سبک از زندگی در جامعه ما احساس می‌شود.

امروزه خانواده‌های ایرانی، از مجموعه‌ای از شبکه‌های ماهواره‌ای، فضای مجازی، رسانه‌های مدرن و... برخوردارند که هر کدام به‌گونه مؤثری، ارکان خانواده را هدف قرار داده‌اند. گاهی نیز پیام‌هایی مبنی بر ترویج عادی‌سازی خیانت همسران به همدیگر، عادی‌سازی روابط دختر و پسر قبل از ازدواج و خانواده‌های لجام گسیخته را به همراه دارند. همچنین فضای مجازی، در روابط فرزندان و والدین نیز ورود کرده و سبب کاهش نقش خانواده و ارتباط والدین با فرزندان شده است. در این میان، زنان، اغلب به دلیل عدم آگاهی کافی، از ویژگی‌های اثرگذار فضای مجازی، به‌نوعی تقلید در فضای مجازی می‌پردازند که با هویت واقعی‌شان و هویت مطلوب فاصله معناداری دارد و منجر به هنجارشکنی قواعد در روابط زناشویی می‌شود.

فریب و انتقال اطلاعات غیر صحیح: از آنجاکه در فضای مجازی، حضور فیزیکی وجود ندارد، این محیط، امکان آن را به وجود آورده که بسیاری از افراد، بتوانند مشخصات

غیرواقعی از قبیل سن، شغل، موقعیت جغرافیایی، از خود ارائه دهند و با تصویری غیر شفاف از خود به برقراری روابط کوتاه مدت اقدام کنند و به سرقت اطلاعات پردازند (یزدان پناه درو، ۱۳۹۸، ص. ۵۱۷). این خصوصیت می تواند آسیب های مادی و معنوی بزرگی را به افراد، به خصوص زنان، وارد کند.

بی هویتی: یکی از معضلاتی که در دنیای امروز وجود دارد، بحران هویت بشر است که در آن افراد نمی توانند به ثبات هویتی برسند و دچار نوعی سردرگمی در شناخت خویش می شوند. این مسئله، به خصوص درباره زنان، به صورت گسترده در دنیا در حال انتشار است. یکی از عواملی که به این بحران دامن زده، تفکرات فمینیستی است که در سال های اخیر رشد روزافزونی داشته و فضای اطلاعات به سرعت آن را در اختیار همگی قرار داده است. بحث فمینیسم مقوله بسیار پیچیده ای است که از غرب آغاز شد و به مرور زمان به همه کشورها از جمله کشورهای مسلمان نیز نفوذ پیدا کرد. شاید در نگاه نخست، نتوان ایرادی بر این عقیده وارد کرد؛ چراکه با شعار ستمدگی زنان (Abbott, Tyler and Wallace, 2005, pp. 12, 32) به نقل از غنی زاده، ۱۴۰۰، ص. ۲۳۰) خود را طرفدار گسترش حقوق و نقش زن در جامعه (میشل، ۱۳۸۳، ص. ۱۱) نشان داده و به عنوان یک حرکت جهانی، سیاسی برای آزادی زنان (Mackay, 2015, p. 3) اقدام نموده و بر اساس تعریف فلکس به تحلیل روابط جنسیت (مشیرزاده، ۱۳۸۸، ص. ۴۴۳) پرداخته است. طبق تعریف روسالیندر دلمار از آن، زنان به دلیل جنسیت گرفتار تبعیض اند، آنان نیازهای مشخصی دارند که نادیده گرفته شده و ارضا نشده و لازمه ارضای این نیازها تغییر اساسی در نظام اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است (واسعی و صفریزدی، ۱۳۹۵، ص. ۳۱). گرچه مبنای شکل گیری فمینیسم به عنوان یک جنبش اجتماعی زنان در آغاز، برابری میان زن و مرد بود؛ اما به فراخور زمان، جریانات دیگری از آن متولد شدند که برخی از آنها تنها برای حقوق برابر به مبارزه برخاسته بودند، بلکه قائل به دیدگاه برتری زن نسبت به مرد در همه جهات بودند (غنی زاده، ۱۴۰۰، ص. ۲۲۷). در نتیجه تبعاتی که فمینیسم در جامعه جهانی به بار آورده سردرگمی های زیادی برای افراد، به خصوص زنان، ایجاد کرده است و در برخی موارد به خودشیء انگاری زنان منتهی شده است. از آنجا که روح حاکم بر فمینیسم، رفع محدودیت ها بر اساس جنسیت است، سبب سست شدن نظام خانواده شده است. این تفکر، به نقش های مقدس، مانند باروری و زایش به دیده تحقیر

می‌نگرد (فتاحی‌زاده، ۱۳۸۶، ص. ۸۷). این درحالی که ازدیاد نسل و پرورش افراد وارسته و کمال یافته، از باارزش‌ترین و مهم‌ترین کارکردهای خانواده در اسلام است. یکی از نکاتی که در بررسی مبانی فکری غرب در مورد شخصیت زن، به دست می‌آید، این است که پایین آوردن شخصیت والای انسانی و مستقل زن، او را به موجودی بی‌هویت و بی‌قیدوبند تبدیل کرده و سرانجام تأسف‌باری را رقم‌زده و زن غربی را به واکنش احساسی و انفعالی فمینیسم هدایت کرده است. فمینیسم، به قطع ارتباط میان انسان و خدا بر حاکمیت بشر تأکید می‌کند و اهمیتی برای ارزش‌های الهی یا حتی قراردادهای انسان قائل نیست (فتاحی‌زاده، ۱۳۸۶، ص. ۹۹). بحث فمینیسم، طرفداران و مخالفان بسیاری دارد که در این مقوله نمی‌گنجد؛ اما آنچه مسلم است این است که اطلاعات جست‌وگریخته و غیر کارشناسی که به‌خصوص در فضای مجازی منتشر می‌شود، توانسته صدماتی به تفکرات هویتی زنان وارد کند و آنان را دچار نوعی بحران هویت کند.

اعتیاد به فضای مجازی: پژوهش‌ها نشان می‌دهند که به‌موازات فراگیری فضای مجازی، استفاده بیش‌ازحد آن می‌تواند منجر به مشکلاتی شبیه به اعتیاد و وابستگی شود. بر اساس پژوهش‌های انجام شده در سطح دنیا، یکی از اثرات وابستگی به فضای مجازی اختلالات خواب است؛ زیرا قرار گرفتن زیاد در معرض نور مانیتور، شروع خواب را به تأخیر می‌اندازد. همچنین، می‌تواند بر میزان و کیفیت خواب نیز مؤثر باشد. دیگر پیامدی که وابستگی به فضای مجازی در افراد به وجود آورده، کاهش تمایل به مراودات و ارتباطات اجتماعی است که گاهی منجر به افسردگی و اضطراب نیز می‌شود (گراوند و نظری، ۱۴۰۲، ص. ۱۳۱). جذابیت زیاد و مطالب متنوعی که در شبکه‌های اجتماعی وجود دارد، همچنین بازی‌ها و سرگرمی‌هایی که هر روز به این فضا اضافه می‌شوند، گروه زیادی از افراد را (به‌خصوص قشر جوان و نوجوان) به خود مشغول داشته و از اجتماع دور ساخته است.

بررسی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که کاربرد افراطی فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی، مشکلات روانی، اجتماعی و روابط میان افراد را ایجاد می‌نماید و نیز منجر به ایجاد آسیب‌ها و اختلالاتی در روابط خانواده و زوجین می‌شود (آذین و فرهادی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۳). در این میان، ممکن است زن و شوهر هر کدام، چنان در فضای مجازی غرق شوند که از هم فاصله بگیرند و روابطشان دچار صدمات جبران‌ناپذیری شود. می‌توان گفت که تقویت بین‌گرایش

به طلاق و تعارض‌های زناشویی، رابطه معناداری با اعتیاد به استفاده از شبکه‌های اجتماعی دارد و در خوش‌بینانه‌ترین حالت، اگر بپذیریم که شبکه‌های اجتماعی، بذر اختلاف را در کیفیت روابط زوجین نپاشند، با اطمینان می‌توان گفت که فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، در رشد این بذر نقش بسزایی دارند (ساریخانی و کمالی نهاد، ۱۴۰۰، ص. ۵۷).

۴. راهکارهای مقابله در برابر آسیب‌های فضای مجازی

پس از بیان مزایا و معایب فضای مجازی و تأثیر آن بر زندگی افراد، لازم است تا راهکارهای محافظت از صدمات آن نیز ارائه شود؛ زیرا شرایط دنیای پیچیده امروز، ایجاب می‌کند تا همگی با این فضا همگام شوند. فضای مجازی باوجود برکات و فوایدی که در زندگی دارد، مخاطراتی نیز به همراه دارد که ممکن است موجب ضرر و زیان کاربران شود. پس در ابتدا بر همه لازم است که آداب استفاده صحیح از فضای مجازی را برای حفاظت از اطلاعات شخصی بدانند.

نکات فنی استفاده از فضای مجازی، اولین قدم جهت گذر سلامت از این وادی است. شناخت دقیق مشخصات فضای مجازی، شناخت ظرفیت‌های امنیتی اپلیکیشن‌ها، شناخت حریم عمومی، شناخت حریم خصوصی، ارتقای سواد اطلاعاتی و ارتقای سواد رسانه‌ای، ازجمله عواملی است که در حل این نوع از مسائل کمک شایانی به کاربران خواهد کرد (نجفی و واحدی، ۱۳۹۶، ص. ۳۶).

نکات تخصصی درباره ایمنی در فضای مجازی، مدنظر این پژوهش نیست و برای کسب اطلاعات، لازم است به منابع تخصصی مراجعه شود. همچنین، مسئولان امر نیز وظایفی دارند که ازجمله آن‌ها می‌توان به حفظ امنیت در فضای سایبری، آگاهی‌رسانی و تبیین جایگاه زنان در جامعه اشاره کرد؛ اما آن چیزی که اهمیت ویژه‌ای از منظر این پژوهش دارد، شناخت و تقویت نیروهای درونی است که می‌تواند در برابر هجمه‌های این محیط جهانی، هویت افراد را حفظ کند؛ ازاین‌رو راهکارهایی در این پژوهش پیشنهاد می‌شود که به نظر می‌رسد می‌تواند به حفظ هویت زن مسلمان ایرانی درگذر از دنیای تکنولوژی امروزی و برون‌رفت از معضلات احتمالی کمک کند.

۱-۴. سواد رسانه‌ای

لازمه استفاده صحیح از هر فناوری، دانش مربوط به آن است. بدون شک استفاده از رسانه‌ها نیز، نیاز به دانش مربوطه دارد. با فراگیر شدن همه جانبه انواع رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی، چنانچه آگاهی از نحوه درست و هوشمندانه با آن‌ها وجود نداشته باشد، نه تنها اهداف موردنظر محقق نخواهد شد، بلکه امکان ایجاد آسیب‌های مختلف به افراد نیز افزایش می‌یابد. به عبارت دیگر سواد رسانه‌ای یک نوع درک مبتنی بر مهارت است که با تکیه بر آن می‌توان به شناخت صحیح و قدرت تفکیک انواع رسانه‌ها و تولیدات آن‌ها رسید. سواد رسانه‌ای ضدیتی علیه رسانه‌ها ندارد، بلکه با هوشیار کردن مخاطبان، نحوه استفاده از رسانه‌ها را آموزش می‌دهد (مرندی، ۱۴۰۲، ص. ۶۴).

افراد دارای سواد رسانه‌ای به این درجه از آگاهی می‌رسند که رسانه‌ها برای انتقال نظرات اخبار و اطلاعات بسیار پیچیده ظریف عمل می‌کنند. همچنین آن‌ها می‌دانند که در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی از تکنیک‌ها روش‌های خاصی برای ایجاد پیام و تحت تأثیر قرار دادن عواطف و احساسات مخاطب استفاده می‌شود.

به عقیده صاحب‌نظران ارتباطات، سواد رسانه‌ای موجب می‌شود تا افراد از رسانه‌ها، هدفمند، عاقلانه، به‌طور مؤثر و با مدیریت استفاده کنند و در هنگام استفاده از پیام‌های رسانه‌ای، اعتبار اطلاعات را از منابع مختلف ارزیابی کنند. شخص دارای سواد رسانه‌ای، زمانی که پیام‌های رسانه‌ای را ارزیابی می‌کند، تفکر انتقادی دارد و قدرت آن‌ها را درک می‌کند. او از تنوع فرهنگی آگاهی دارد و به دیدگاه‌های مختلف احترام می‌گذارد (نصیری و دیگران، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۱).

۲-۴. خودآگاهی

خودآگاهی به زبان ساده، شناخت حالت‌ها و فرآیندهای ذهنی و تمایلاتی است که در ذهن اتفاق می‌افتد. بدون شک، یکی از هدف‌های بشر در زندگی، کشف حقیقت وجودی خود و آگاهی از خویشتن است. خودآگاهی از جمله مهارت‌های زندگی است که به انسان کمک می‌کند تا بتواند شناخت بیشتری از خود، خصوصیات، خواسته‌ها، نیازها، اهداف، نقاط قوت، نقاط ضعف، ارزش و هویت خود داشته باشد (سلیمانی، بابا نژادی و غنمی، ۱۳۹۳، ص. ۵۶).

حضرت علی^(ع) می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ اِنْتَهَى اِلَى غَايَةِ كُلِّ مَعْرِفَةٍ وَ عِلْمٍ»: «هر کس نفسش را بشناسد، در حقیقت به منتهای هر معرفت و علمی رسیده است» (شیخ الاسلام، ۱۳۷۹، ج ۲، ص. ۱۴۶۲). آگاهی و تمرکز بر خویشتن، سبب می‌شود که انسان هویت خود را باز یابد. هر چند که در نگاه اول به نظر می‌رسد کاری سخت و طاقت‌فرسا باشد، اما با کوشش و تلاش خستگی‌ناپذیر و نیز پایداری بر آن، امری محقق است (امامی جمعه و صادقی، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۲).

کسب مهارت خودآگاهی، مزایایی دارد که می‌توان به افزایش توانایی مدیریت هیجانات، ارزیابی صحیح از خود، شناخت سبک‌های ارتباطی، افزایش اعتماد به نفس، ترمیم عزت نفس، افزایش قاطعیت، مدیریت استرس، توانایی کنترل رفتار و هدفمندی در زندگی اشاره کرد. لازم به ذکر است که خودآگاهی از دید فلسفه، دین و روان‌شناسی تعاریف منحصر به خود را دارد؛ اما آنچه این پژوهش آن را مدنظر دارد، این است که فرد بتواند با شناخت از روحیات و توانایی ذهنی که دارد، کنترل قابل قبولی از خود را در دست بگیرد. این کنترل سبب می‌شود که یک زن مسلمان در این دنیای پرتلاطم تکنولوژی، هویت خویش را حفظ کند و با شناخت ظرفیت‌های بالقوه خویش، بتواند از مهلکه معضلات خارج شود و به توسعه فردی دست پیدا کند. بخشی از مهارت‌ها و راهکارهایی که به نظر متخصصان به این امر کمک می‌کند در ذیل بیان می‌شوند:

عزت نفس: عزت نفس، اعتماد به توانایی خود در اندیشیدن، به کنار آمدن با چالش‌های اولیه زندگی، همچنین، اعتماد به حق خود برای موفق و شاد بودن است، احساس ارزشمند بودن و شایسته بودن است، داشتن حق ابراز نیازها و خواسته‌هاست، ابراز میل رسیدن به ارزش‌ها و برخوردار شدن از ثمرات تلاش‌های خویش است (برانندن، ۱۴۰۲، ص. ۲۴). اگر کسی به خود احترام بگذارد، دیگران نیز با او رفتار محترمانه‌تری خواهند داشت. باید توجه کنیم که میزان عزت نفس و رفتار بر هم اثر متقابل دارند؛ یعنی هر چقدر یک فرد، عزت نفس بیشتری داشته باشد، اعمال و رفتار صحیح‌تری از خود بروز می‌دهد. همچنین، هر چقدر منش یک فرد عالی‌تر باشد، از عزت نفس بیشتری نیز برخوردار خواهد شد؛ از این رو میزان عزت نفس یک فرد، روی همه جنبه‌های وجود او اثر می‌گذارد. ارزش عزت نفس، تنها در آن نیست که به انسان امکان می‌دهد تا احساس بهتری داشته باشد، بلکه به او فرصت می‌دهد

تا بهتر زندگی کند و با چالش‌های زندگی بهتر روبرو شود و از فرصت‌های مطلوب، بیشتر بهره‌برداری کند (ناتانیل، ۱۴۰۲، ص. ۲۶). درواقع، اگر کسی از عزت‌نفس پایینی برخوردار باشد، نمی‌تواند به‌درستی با ناملایمات زندگی برخورد کند و در برابر آن‌ها تسلیم می‌شود. حضرت علی^(ع) در نهج‌البلاغه خطاب به فرزند بزرگوارش، امام حسن^(ع)، از دست دادن عزت‌نفس را غیرقابل جبران تلقی می‌کند و می‌فرماید: «...وَ أَكْرَمُ نَفْسِكَ عَنْ كُلِّ دَنِيَّةٍ وَ إِنَّ سَاقَتَكَ إِلَى الرَّعَائِبِ فَإِنَّكَ لَنْ تُعْتَاضَ بِمَا تَبْدُلُ مِنْ نَفْسِكَ عَوْضًا...»: «...و نفس خود را از هرگونه پستی بازدار، هرچند تو را به اهداف رساند؛ زیرا نمی‌توانی به‌اندازه آبرویی که از دست می‌دهی، بهایی به دست آوری...» (امام علی، ۱۳۸۹، نامه ۳۱).

اگر افراد در دنیای امروز، عزت‌نفس کافی برای رویارویی با شرایط پیچیده را نداشته باشند، نمی‌توانند با سلامت و موفقیت از آن عبور کنند. در این دنیایی که تکنولوژی با سرعت در حال پیشرفت است، امنیت خاطر انسان، متکی به توانایی او در یادگیری است و این به‌باور خود توانمندی بستگی دارد (ناتانیل، ۱۴۰۲، ص. ۵۹).

احساس ارزشمندی، از نتایج مهم عزت‌نفس است. همان‌طور که در معایب فضای مجازی ذکر شد، بسیاری از آفاتی که ممکن است یک زن به آن مبتلا شود، به احساس بی‌ارزشی یا شی‌پنداری او برمی‌گردد و اگر زنان برای هویت خود احترامی قائل نباشند، دچار مشکلات جبران‌ناپذیری خواهند شد. مهم‌ترین پیامدی که عزت‌نفس پایین در فضای مجازی برای زنان به همراه دارد، مقایسه فردی و اجتماعی با دیگران است. زمانی که افراد زندگی خود را با دیگران بدون دلیل مقایسه می‌کنند، ممکن است در گردابی فرو روند که رهایی از آن سخت و طاقت‌فرسا باشد.

کسانی که عزت‌نفس بالایی دارند، اجازه نمی‌دهند دیگران با احساسات و عواطفشان بازی کنند؛ درحالی‌که افراد با عزت‌نفس پایین به‌راحتی تحت تأثیر قرار می‌گیرند؛ ازاین‌رو، بر همگان لازم است تا به‌وسیله روش‌های اصولی، برای افزایش عزت‌نفس خود تلاش کنند. **شکو‌گزایی:** از خصوصیات بارز شبکه‌های مجازی، در معرض دید قرار گرفتن زندگی‌های خصوصی است. یکی از سرگرمی‌های رایج که در فضای مجازی در اختیار افراد قرار گرفته، دیدن صحنه‌ها و داشته‌های واقعی یا حتی کاذب دیگران است که به نمایش گذاشته می‌شود. در این میان، چنانچه فردی در زندگی خود، خلأهایی را احساس کند، توجهش از داشته‌ها به

نداشته‌هایش متمرکز خواهد شد. احساس نارضایتی شدید از زندگی یکی از پیامدهای این امر است. این مسئله، با توجه به خصوصیات روحی و روانی زنان، به صورت بسیار شایع در میان این قشر از افراد دیده می‌شود.

یکی از مهم‌ترین آموزه‌های همه ادیان الهی برای انسان‌ها، توجه به نعمت‌ها و بها دادن به داشته‌های شخصی و تشکر از خدای متعال است. در اسلام نیز به امر شکرگزاری از خداوند بابت هر نعمتی که خدا در اختیار انسان‌ها گذاشته، تأکید بسیار شده است. خداوند در آیات متعددی این مسئله را یادآوری کرده است: «...وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّيَ غَنِيٌّ كَرِيمٌ» (نمل: ۴۰). «... و هر کس شکر کند، به نفع خود شکر می‌کند و هر کس کفران نماید به زیان خویش نموده است که پروردگار من غنی و کریم است». همچنین در جای دیگر می‌فرماید: «...لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ...» (ابراهیم: ۷): «اگر شکرگزاری کنید، (نعمت خود را) بر شما خواهم افزود...».

به نظر می‌رسد که در هنگام آسایش و راحتی، شکر نعمت‌های الهی آسان باشد؛ اما ایمان واقعی سبب خواهد شد که در شرایط سخت و ناگوار زندگی نیز، انسان از شکرگزاری دست بر ندارد. مؤید این موضوع کلام حضرت علی^(ع) در نهج البلاغه است که می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْوَاصِلِ الْحَمْدُ بِالنَّعَمِ وَالنُّعْمَ بِالشُّكْرِ نَحْمَدُهُ عَلَى آلائِهِ كَمَا نَحْمَدُهُ عَلَى بَلَائِهِ»: «ستایش خداوندی را سزااست که حمد و ستایش را به نعمت‌ها و نعمت‌ها را به شکرگزاری پیوند داد. خدای را بر نعمت‌هایش آنگونه ستایش می‌کنیم که بر بلاهایش» (امام علی، ۱۳۸۹، خطبه ۱۱۴). درواقع شکرگزاری بالاترین سطح فرکانس در سطح کائنات است. قدردانی از خداوند، احساس آرامش را به همراه دارد و به تبع آن سلامت روان، آگاهی و موفقیت را سبب خواهد شد.

هدفمندی و انضباط شخصی: هدف، خواسته‌ای است که برای رسیدن به آن باید تلاش کرد. هدف، نیازمند تعهد و برنامه‌ریزی، توأمان است. برای ورود به هر عرصه‌ای در زندگی باید هدف مشخصی وجود داشته باشد و برای رسیدن به آن هدف نیز نظم و برنامه‌ریزی لازم و ضروری است. یکی از مهارت‌های افراد جهت حضور در فضای مجازی، انضباط و هدفمندی است. همه افراد برای اینکه بتوانند علاوه بر حضور و استفاده مفید از فضای مجازی به زندگی واقعی خود صدمه‌ای وارد نکنند و دچار مسائلی چون اعتیاد در فضای

مجازی نشوند، لازم است که این امر از حوزه اختیار فرد خارج نشده و به صورت برنامه ریزی شده باشد. گردش بدون برنامه در شبکه های مجازی به صورت دائمی، علاوه بر اینکه وقت ارزشمند انسان را هدر می دهد، فرد را دچار سردرگمی و درگیری های ذهنی نیز می کند و مانعی برای پیشرفت او می شود.

۳-۴. حفظ ایمان و تقوی

با وجود همه راه هایی که ذکر شد و همه راه کارهایی که به صورت تخصصی وجود دارد و سخنی از آن ها به میان نیامد، باید اذعان داشت که اصلی ترین راه نجات، اتصال به معارف الهی است. جامعه ما به عنوان یک جامعه مسلمان، از منابع عظیم معرفتی قرآن و اهل بیت (ع) برخوردار است که در صورت روی آوردن و تبعیت از قوانین آن، همه معضلات قابل حل خواهد بود. حفظ تقوی، اولین قدم از مسیر مستقیم الهی است. «تقوی، در عرف و لسان اخبار، عبارت است از حفظ نفس از مخالفت اوامر و نواهی حق و متابعت رضای او» (امام خمینی، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۶). به عبارت دیگر، «تقوا در عرف شرع، عبارت است از حفظ نفس از گناه. این مرحله، با دوری از محرمات محقق می شود و با پرهیز از بعضی مباحات به کمال می رسد و کامل می گردد» (راغب اصفهانی، ۱۳۸۶، ص. ۴۸۲).

بر اساس تعاریف، تقوا دارای مراتبی است و همه جنبه های اعتقادی و عملی انسان را در برمی گیرد و همواره با ایمان به خداوند متعال همراه است. بی تقوایی در افراد و جوامع زیان های غیرقابل جبرانی را به بار می آورد. تقوا در همه شئون زندگی انسان، نقش تربیتی و بازدارنده دارد. مهم ترین هدف در تربیت انسان، این است که او در برابر بسیاری از آفات مصونیت پیدا کند و رفتار ضد اخلاقی از وی سر نزنند. دلیل این مصونیت هم در انسان باتقوا ریشه در این نکته دارد که خدا، پرهیزگاران را تحت حمایت خود قرار می دهد. چنانچه در قرآن می فرماید: «...وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ» (جاثیه: ۱۹). انسان متقی در پرتو نور تقوا، می تواند بسیاری از خطراتی را که در اثر غفلت ممکن است به او برسد دفع کند و در فتنه ها و ناهنجاری ها مصون بماند (خدادوست، ۱۳۹۸، ص. ۱۲۹).

یکی از مهم ترین آثار تقوا، بصیرت در امور زندگی است. انسان با تقوا با نور الهی به جهان می نگرد و در آن پیش می رود. خداوند در قرآن می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا

بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (حدید: ۲۸): «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! تقوای الهی پیشه کنید و به رسولش ایمان بیاورید تا دو سهم از رحمتش به شما ببخشد و برای شما نوری قرار دهد که با آن (در میان مردم و در مسیر زندگی خود) راه بروید و گناهان شما را ببخشد و خداوند غفور و رحیم است.»

تقوا، سبب ثبات در اندیشه می‌شود و در نتیجه هویت شخص از آسیب در امان می‌ماند و مصونیت از انحرافات، به‌خصوص در بحث موردنظر این پژوهش، پدید می‌آید. بر اثر تقوا، بینش فکری انسان رشد کرده و توانایی تشخیص حق از باطل را به دست می‌آورد. در واقع هر کس تقوا پیشه کند خداوند مشکلات زندگی او را حل می‌کند و برای او راه نجاتی قرار می‌دهد؛ «...وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا» (طلاق: ۲)؛ «و هر کس تقوای الهی پیشه کند، خداوند راه نجاتی برای او فراهم می‌کند.»

نتیجه‌گیری

فضای مجازی محیط دیجیتالی جهانی است که به‌صورت گسترده در دسترس افراد زیادی قرار گرفته است. اگر افرادی که از فضای مجازی استفاده می‌کنند، تصویر واقعی از خودشان از حیث اهداف، مبدأ و معاد نداشته باشند، نوعی بیگانگی با شخصیت خود پیدا می‌کنند و به بحران هویت مبتلا می‌شوند. در این میان، زنان به دلیل روح حساس‌تری که نسبت به مردان دارند بیشتر در معرض آسیب‌هایی از این دست قرار دارند. با بررسی پژوهش‌های صورت گرفته در آثار و پیامدهای فضای مجازی در دنیای کنونی و در نظر گرفتن جوانب مختلف این موضوع، این نکته محرز شد که فضای مجازی نتایج مثبت و منفی بسیاری دارد که از جمله نتایج مثبت آن می‌توان به تحصیل علم و دانش، اشتغال، کاهش انزوای اجتماعی و ارتباطات آسان، اشاره کرد. همچنین فضای مجازی با توجه به حساسیت ویژه زنان آثار مخربی نیز می‌تواند بر زندگی و هویت آنان بگذارد که از جمله آن‌ها، خودنمایی و تبرج در زنان، تزلزل ارکان خانواده، مورد فریب واقع شدن، بی‌هویتی و اعتیاد به فضای مجازی است. با در نظر گرفتن معارف اسلامی، می‌توان راهکارهایی جهت برون‌رفت از معضلات پیامدهای منفی فضای مجازی ارائه داد که سواد رسانه‌ای، خودآگاهی و تقوی از جمله آنان است. در نتیجه، کسب مهارت در استفاده از انواع رسانه‌ها از جمله فضای مجازی، شناخت

ویژگی‌های شخصی، الگوهای رفتاری، عقاید، ارزش‌ها، باورها و اهداف، سپس تسلط بر خویشتن با تکیه بر معارف دینی و اسلامی در ابعاد مختلف زندگی، برای مقابله با هجمه‌های موجود در محیط جامعه به‌ویژه فضای مجازی و حفظ سلامت روان و هویت همه افراد به‌خصوص زنان بسیار تأثیر گذار است.

منابع

- آذین، فرهاد و فرهادی، هادی (۱۴۰۰). پیش‌بینی تمایل به طلاق از طریق اعتیاد به فضای مجازی، خیانت‌های اینترنتی و اعتیاد به بازی‌های رایانه‌ای در افراد متقاضی طلاق. فصلنامه ایده‌های نوین روانشناسی، ۸(۱۲)، ۱۲۶-۱۳۹.

<https://jnlp.ir/article-1-442-fa.html>

- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۰). شرح چهل حدیث. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ بیست و چهارم.

- امام علی (۱۳۸۹). نهج‌البلاغه. ترجمه دشتی، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین، چاپ هفتم.

- امامی جمعه، سید مهدی و صارمی، حانیه (۱۳۹۲). خودآگاهی و انواع آن با تکیه بر موزه‌های معرفتی امام علی علیه‌السلام. نشریه اخلاق، ۳(۹)، ۱۸۹-۲۱۳.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1051657>

- پیشگاهی‌فرد، زهرا، انصاری‌زاده، سلمان، کرمی، افشین و پرهیز، فریاد (۱۳۹۸). تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت زنان در ایران (مطالعه مورد دانشجویان دختر دانشگاه تهران). نشریه زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان)، ۸(۲)، ۱۸۹-۲۰۹.

https://jwdp.ut.ac.ir/article_20842.html

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). زن در آئینه جلال و جمال. قم: اسراء، چاپ نوزدهم.

- خدادوست، مریم (۱۳۹۸). نقش تقوا در تربیت فکری انسان از منظر قرآن. فصلنامه مطالعات تفسیر آلاء الرحمن، ۲(۸)، ۱۲۳-۱۴۱.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2123489>

- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۶). *المفردات فی غریب القرآن*. ترجمه مصطفی رحیمی‌نیا، تهران: سبhan، چاپ اول.
- رفعت‌جاه، مریم و روح‌افزا، فائزه (۱۳۹۱). مطالعه اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر نگرش به هویت دینی زن مسلمان. *نشریه مسائل اجتماعی ایران*، ۳(۲)، ۶۱-۹۲.
- [dor: 20.1001.1.24766933.1391.3.2.3.8](https://doi.org/10.1001.1.24766933.1391.3.2.3.8)
- ساریخانی، عباس و کمالی‌نهاد، محمدعلی (۱۴۰۰). نقش شبکه‌های اجتماعی و سبک‌های هویت زنان در ناپایداری زندگی مشترک. *نشریه پویش در آموزش علوم انسانی*، ۷(۲۵)، ۶۰-۴۵.
- [dor: 20.1001.1.27172260.1400.7.25.4.8](https://doi.org/10.1001.1.27172260.1400.7.25.4.8)
- سلیمانی، سمیرا، بابانژادی، مهران و غنمی، فائزه (۱۳۹۳). نقش خودآگاهی و تنظیم هیجان در کنترل اضطراب دانشجویان. *فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی*، ۵(۲۰)، ۵۵-۶۶.
- https://qccpc.atu.ac.ir/article_1689.html
- شیخ‌الاسلامی، سید حسین (۱۳۷۹). *گفتار امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام؛ همراه با ترجمه فارسی هدایه‌العلم و غررالحکم*. قم: انتشارات انصاریان، چاپ پنجم.
- غنی‌زاده بافقی، مریم و ورمزیار، فائزه (۱۴۰۰). تأثیر جنبش‌های فمینیسم بر تحول مفهوم خانواده، *مجله پژوهش‌های حقوقی*. ۲۰ (۴۶)، ۲۲۵-۲۵۳.
- <https://doi.org/10.48300/jlr.2021.132620>
- فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۳۸۶). زن در تاریخ و اندیشه اسلامی. قم: بوستان کتاب، چاپ دوم.
- کریمی، جلیل، محمدپور، احمد و قادری، صلاح‌الدین (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی و مسئله هویت ایران (فرا تحلیلی از مطالعات نظری و پژوهشی هویت). *نشریه مطالعات ملی*، ۱۳(۴۹)، ۵۸-۲۹.
- https://www.rjnsq.ir/article_99207.html
- گراوند، هوشنگ و نظری، محمدرضا (۱۴۰۲). مرور نظامند مطالعات اعتیاد به فضای مجازی در ایران، *نشریه پژوهش‌های دانش انتظامی*، ۲۵ (۹۸)، ۱۲۵-۱۶۷.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/2055538>
- معجیدی قهرودی، نسیم و آذری، فاطمه (۱۳۸۹). بررسی نقش اینترنت در ارتقای جایگاه زنان. *نشریه پژوهش‌نامه زنان*، ۱(۲)، ۸۷-۱۱۰.
- <https://ensani.ir/fa/article/309430>
- مرندی حیدرلو، مریم و رضایی، آیدا (۱۴۰۲). بررسی رابطه بین سواد رسانه‌ای با پرخاشگری

- فضای سایبری و تفکر انتقادی در بین دانشجویان دانشگاه تبریز. نشریه چشم/انداز برنامه درسی و آموزشی، ۲ (۴)، شماره پیاپی ۸، ۶۲-۸۲. <https://doi.org10.22034/cipj.2023.59502.1107>
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۸). *از جنبش تا نظریه اجتماعی: تاریخ دو قرن فمینیسم*. تهران: شیرازه، چاپ چهارم.
- معنوی، زینب السادات و طاهری، مسلم (۱۴۰۰). خودنمایی زنان در فضای مجازی به مثابه یک آسیب اجتماعی و راهکارهای مقابله با آن. نشریه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، ۳ (۱)، ۱۸۹-۲۰۶. https://iss.shahed.ac.ir/article_3740.html
- میشل، آندره (۱۳۸۳). *جنبش زنان: فمینیسم*. ترجمه هما زنجانی‌زاده، تهران: نشر نیکا.
- ناتانیل، براندن (۱۴۰۲). *روانشناسی عزت‌نفس*. ترجمه مهدی قراچه داغی، تهران: نشر نخستین.
- نجفی، فاطمه و واحدی، مهدی (۱۳۹۸). *فرصت‌های فضای مجازی؛ رویکرد دینی-آموزشی*. International Multidisciplinary Journal of pure life، ۶ (۲۰)، ۳۱-۴۸. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1707017>
- نصیری، بهاره، بخشی، بهاره و هاشمی، سید محمود (۱۳۹۱). اهمیت آموزش سواد رسانه‌ای در قرن بیست و یکم. *مطالعات رسانه‌ای*، ۱۸، ۱۴۹-۱۵۸. <https://www.noormags.ir/view/fa/magazine/number/57358>
- واسعی، فاطمه و صفریزدی، محمدجواد. (۱۳۹۵). *فمینیسم از فرازی خیالی تا فرودی واقعی*. قم: وحی و خرد.
- یزدان‌پناه درو، کیومرث (۱۳۹۸). کارکرد فضای مجازی در ارتقای سطح فکری و اجتماعی زنان در ایران. *نشریه پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۵۱ (۲)، ۵۱۳-۵۳۰. [doi: 20.1001.1.20086296.1398.51.2.16.8](https://doi.org/10.1001.1.20086296.1398.51.2.16.8)
- Abbott, P. Wallace, C and Tyler, M. (2005). *An introduction to sociology: feminist perspectives*. 2ed Ed, London: Routledge.
- Mackay, F. (2015). *Radical Feminism*. New York: palgrave macmillan.